

Adela PTIČAR
Zavod za hrvatski jezik HFI, Zagreb

KATEKIZAM KNIŽICA DUHOVNA IZ 1768. GODINE GRAFIJSKE NAPOMENE

Grafijska raščlamba katekizma *Knižica duhovna* (1768.) pokazuje elemente svih triju hrvatskih povijesnih latiničnih grafijskih tipova, ali je najviše potvrda za tzv. slavonsku grafiju. Kako je taj katekizam namijenjen čakavskome području, i na toj se razini može pratiti približavanje štokavskome standardu.

Katekizamska su djela utkana u hrvatsku književnost od samih njezinih početaka i njezin su važan dio i opsegom i značenjem. Pisci A. Komulović, Š. Budinić, M. Divković, B. Kašić, T. Mrnavić, P. Radovčić, N. Krajačević, I. Grličić, T. Babić, A. Bačić, J. Muliš, J. Lipovčić, A. Kanižlić, F. Lastrić, Đ. Rapić, E. Pavić najvažniji su autori katekizama objavljenih do 1768. godine, tj. do godine izdanja katekizma koji je tema ovoga rada. Iako je to područje u nas dosta istraživano i s gledišta povijesnknjiževnoga, povijesnojezičnoga i teološkoga, još uvijek ima djela posve nepoznatih, kao što je npr. nedavno pretiskan Damšićev katekizam za gradišćanske Hrvate iz 1744. godine¹, ili gotovo posve nepoznatih, kao što je *Knižica duhovna*.

Puni je naslov toga katekizma *KNIXICA / DUHOVNA / U CSETIRI DILI / RAZDILYENA, / U Koje pervomu se dade / nacsin scititi; u drugomu kra/tak Nauk Karstyanski; u tretjomu / Pifsme Bogolyubne; u csetvarto-/mu Proscetjenja Mifsionu udi-/lyena. / ZLOXENA / Iz mnogih Knyixicah od Ocih / Mifsionarih Druxbe Jfsufsove Ricsko-/ga Colleja, na sluxbu blixnyih Slavnih / Biskupijh, ofsobito pako Senyske / i Modruske. / U TERNAVI. / U PRITISKALNICI DRUXBE JSSUS-/SOVE GODISCTE 1768.* Citirana je cijela naslovna stranica jer daje mnogo relevantnih podataka o djelu, ali i zbog toga što se u jedinjoj bibliografiji u kojoj se taj katekizam spominje, onaj Ivana Kukuljevića (1868.), nalazi drugi naslov²,

¹ Usp. Jembrih 1994.

² *Knižica duhovna u 4 dili razdiljena. Složena po jednom ježuvitu rečkoga kollegia za biskupiju Senjsku i Modrusku. U Ternavi tiskom ježuvitah. 1768.* 1-96. Nije, međutim, vjerojatno da se radi

a jedino djelo u kojemu se taj katekizam spominje, ima skraćen naslov³. Kako se u spomenutoj odličnoj povijesti hrvatskih katekizama o *Knixici duhovnoj* nalaze samo četiri retka, jer ona možda teološki gledano i nije osobito zanimljiva, s jezičnoga gledišta treba o njoj reći malo više.

Vjerska je pouka u nas sve do kraja 18. stoljeća bila usko povezana s opismenjanjem i prosvjetiteljskom djelatnošću uopće. Tako je od prve tiskane hrvatskoglasogolske početnice iz 1527. godine⁴ u kojoj se prije najvažnijih molitava uče slova i sricanje pa do katekizma o kojemu je ovdje riječ. Takvi su i prvi trnavski katekizmi, ćirilična *Kratka azbukvica* iz 1696. i latinična *Kratka abekavica* iz 1697. godine. Prvi dio *Knixice duhovne* ima naslov *Nacsin za dobro scititi* i zapravo je početnica s kratkim uputama za čitanje na dvije i pol stranice. Drugi je dio *Nauk karstyanski*, dijaloški katekizam na dvadeset stranica, u kojemu se deduktivno, u obliku pitanja i odgovora, u razgovoru između naučitelja i učenika, raspravlja o katekizamskim sadržajima. Načinjen je na prijedlošku nekoga od kanizijevskih katekizama, a poznato je da su prijevođi i različite preradbe Kanizijeva maloga katekizma bili češći u sjevernim hrvatskim područjima, dok je u južnima to bio mali Bellarminov katekizam. To bi moglo biti polazište za istraživanje izvora, ali kako je to djelo nastalo, a to se utvrđuje već na njegovoj naslovnoj stranici, iz *mnogih knyixicah*, potrebno je to učiniti ne samo za katekizamski dio nego i za ostale njegove dijelove, što prelazi okvire ovoga rada, ali će se ta "hibridnost" vidjeti i na pravopisnoj i na jezičnoj razini. Treći, najopsežniji dio, jesu *Pissime bogolyubne* (22–82), a četvrti je kratak molitvenik. *Knixica duhovna* ima 96 stranica.

Jezično je zanimljiv uvodni dio katekizma. Početnica sadržava abecedu, sricanje slogova, ali i detaljnije upute za izgovor onih fonema kojih je grafija u prošlosti bila neujednačena, dakle za /ć/, /č/, /š/, /ž/, /lj/ i /nj/. Primjeri kao »sc, izgovarase pritvardo, kao sctovat, scuma« ili »x se izgovara malo tvardgye od z; kao xaba, xena, xivot«⁵ pokazuju poznavanje grafijskih i jezičnih problema. Upravo u to vrijeme raspravlja se u Slavoniji, koja preuzima prevlast u hrvatskom jezikoslovlju, o pravopisnim pitanjima (zapravo o grafijskim, ali tada se još te dvije razine ne luče): navedeni se primjeri uklapaju u zbivanja koja su započeli S. Vilov, J. Lipovčić, A. Kanižlić, M. A. Relković i drugi, iako se radi o knjizi tiskanoj u Trnavi i za senjsko-modruško područje. Da to nisu slučajne veze, vidjet će se iz rezultata ovoga rada.

O grafiji i pravopisu daju se samo najosnovniji i najvažniji podatci. Fonem /c/ bilježi se istim grafemom, dakle *krivice* 15, *carqua* 18, *otac*, *sarca* 19, *otca*, *divici*, *dicu* 21, *pomochnico*, *Troico* 25, *svetice* 26, *cvitak* 33, *cvilech* 36, *tanca* 40, *lice* 60, *divico* 85, ali u dijelu teksta na stranicama 86–96 grafem je *cz*: *diviczi*, *liczem* 87,

o nekom drugom izdanju, jer je isto mjesto i godina izdanja, a također i broj stranica, ali autor bibliografije knjigu možda nije ni imao u rukama, nego je naslov prepisao iz neke druge bibliografije.

³ Hoško 1985:170.

⁴ Usp. Bratulić 1983.

⁵ *Knixica duhovna*, str. 4.

ferczem 88, *fercze* 89, *liczem* 90, *ocza*, *desnicze* 92, *neproczinyenoj*, *fercza*, *ferczem* 93, *sveticzi* 95, *czirkva* 96, ali i u tom dijelu teksta ima primjera za opće načelo: *fercem* 88, *divici* 89, *ferca*, *cirque* 92. Grafem *c* za fonem /c/ u pravilu su imali pisci štokavci, uglavnom Slavonci, a nikada kajkavci. S grafemom *cz* za fonem /c/ obratno je: imali su ga kajkavci, ali nisu Slavonci štokavci. Međutim, dio teksta u kojemu se rabi grafem *cz* nije kajkavski, ali je redaktor možda bio kajkavac.

Fonem /č/ bilježi se grafemom *cs*, /ć/ grafemom *ch*. To se u uvodu eksplicitno objašnjava: *Ch, slatko morase izgovoriti, kao, chud, chorav, churulica. Cs tvardje, kao, csiovik, csemer, csarati*.⁶ Upravo je takvo rješenje bilo norma u slavonskoj grafiji u drugoj polovici 18. stoljeća. Primjeri iz teksta za /č/ jesu: *csetiri, csetvartomu* 1, *nacsin* 3, *recsesc* 6, *otcse* 8, *svetacsnih, csini* 12, *csovicsanski* 21, *pricsifsta, csudna* 22, *csištochia* 27, *vicsnoga* 39, *uzrocse, csinyasce* 75, *pricsifstom zacsetju* 85, *rics* 86; za /ć/: *dochi* 8, *obucha* 9, *doichi* 10, *trechi* 14, *svemogucha, pomoch* 29, *cvilechi, pivajuch* 31, *chud* 38, *vechi, neche* 40, *che* 47, *hoche* 51, *moch* 56, *chutech* 67, *napomoch* 83. U prvom dijelu knjige dosta je slučajeva nerazlikovanja fonema /č/ i /ć/: *uzdajucsise, vecs* 13, *naivecse, buducsi* 19, *obecsujem, csesc* 20, *necsu* 21, *recsi* 25, *pomocsi* 27, *pomocsnico* 28, *placsate, vracstate* 36, *slidecs* 38, *nesrecsi* 42, *docs* 47, *obecsanja* 49, *vecse, necse* 59, a samo su dva obratna slučaja, *razluchi* 11 i *istochio* 17⁷. To također upućuje na mogućega redaktora kajkavca. Primjeri poput *csiovik* 54, 55, sa *csi* za /č/, ili *trechio* 14, *moguchia* 23, *csistochia* 27, *obrachia* 55, sa *chi* za /ć/, pokazuju ostatke prijedložaka jer tekst nije posve grafijski ujednačen.

Gy i *dy* grafemi su za fonem /d/. U pravopisnim se uputama *Knixice duhovne* taj fonem ne spominje, iako je i on jednako tako problematičan kao i oni navedeni. Prvi je grafem nešto češći, osobito u prvoj polovici knjige (*dogyu* 4, *uzigye, megyu, rogyen, snigye* 10, *tugvih* 14), a prema Tomi Maretiću (1889:352) takvo rješenje dolazi samo u slavonskih pisaca. Drugi grafem, *dy*, dolazi u drugoj polovici knjige (*razvidjenja* 49, *uvridjenja, osudyene* 52, *mladya* 54, *idyi* 57, *pogerdyen* 70, *millossardye, oslobodyeni* 76), a u nekoliko je primjera kontaminacijom ta dva grafema nastao *dgy* (*tvardgye* 4, *milofsfardgya* 15, *idgye* 25, *rodgyen* 54), vjerojatno zbog potrebe da se naglasi morfonološka granica.

U *Knixici duhovnoj* dolaze grafemi *ly* i *ny* za /lj/ i /nj/. To je načelno obilježje tzv. kajkavske ili isusovačke grafije, ali je u pojedinačnim slučajevima ta pojava šira. Šezdesetih godina tako imaju i neki slavonski pisci, npr. A. Kanižlić i M. A. Relković⁸, ali je u zadnjoj trećini stoljeća u slavonskoj grafiji normativno samo *lj* i *nj*. Primjeri su *razdilyena, bogolyubne, udilyena* 1, *lyuly, lyubiti, spafšitely, naucšitely, stavlyeno* 4, *dalye* 10, *zemlye* 24, *xelye* 90, *temelyito* 94 za /lj/ i *knixica, blixnyih, senyske* 1, *nyegov* 4, *nyemu, nyu* 8, *jutarnya* 23, *iznutarnyih* 61, *spoznanyem* 91 za /nj/. Na četiri stranice teksta (87–91), u dvije molitve, potvrđeno je i *gl* (*gli*) za

⁶ *Knixica duhovna*, str. 4.

⁷ To može biti i iz nekoga prijedložka u kojemu grafem *ch* stoji za fonem /č/.

⁸ Samo u prvom izdanju *Satira* 1762. Već u prvom izdanju gramatike, 1767., ima *lj, nj*.

/lj/ (*nepriateglica* 87, *temeglittu* 88, *gliubavi, zemgli* 90) i jednom *gn* za /nj/ (*da-nasgni* 90), ali su na istim stranicama i *ly* i *ny*, pa se ima dojam da je i taj dio ostao grafijski nesređen.

Slogotvorni /r/ piše se kao *ar* i *er* s gotovo podjednakom čestotom, čak i u istim leksemima: *pervomu* 1, *terbuhu* 6, *dervu, umerli* 7, *uzderxava* 8, *mervu* 20, *smert* 27, *ternya* 30, *kervi* 63; *karstyanski, csetvartomu* 1, *tvardje* 4, *smarti, martvih* 10, *uskarfsnutje* 11, *varhu* 32, *karv* 35. Kako su ta dva grafema u povijesti hrvatske grafije najčešća za /r/, priređivači toga katekizama očito nisu držali potrebnim ujednačivati ih.

Fonem /s/ bilježi se najčešće grafemom *s* ili njegovom inačicom *f* (tj. *fs*): *se, karstyanski, slavnih* 1, *ispovidnikaa, dojdese* 23, *svega svita* 30, *sud* 48, *svit* 49; *svetih karstyenyne* 16, *jeft* 17; *Mifsionu, Ifsufsove* 1, *spafsenja* 26, *ofsvitnici* 70. Vrlo je rijetko *sz*, npr. *oszma* 11, *bisze* 17, a u inicijalnom položaju javlja se i *z*, tako *zloxena* 1, *zagriscit* 40, *z-ocsima, zutra* 43, *z-tekao* 47, *z-live* 50, *z-neba* 53, *z-pomiscljenjem* 62 (ali i *s-kim, s-dilah* 50, *s-judom* 64, *s-tobom* 67).

Grafem *sc* (rijetko i u liku *sc*) dolazi za fonem /š/: *sctovat, scuma, sctiti* 4, *scto* 16, *nesmiesc* 19, *nasc* 9, *posctovana* 27, *griscnici* 37, *misca* 44, *skrusci* 59; *navisctenya, dusca* 86, *oprofctenya* 87. Primjeri *priteske* 87, *pomoxes, skrusenje, dusu* 90, *duse* 92, *nasega, skrusenja* 93 sa *s* za /š/ javljaju se samo u onome dijelu *Knixice* u kojemu je i *cz* za /c/, ali i tamo samo ponegdje.

X za fonem /ž/ bio je proširen na cijelom hrvatskom području osim na kajkavskome, a u književnojezičnoj štokavskoj normi u Slavoniji bio je u to vrijeme posve prihvaćen. Tako je i u *Knixici duhovnoj: knixica/knyixica, druxbe, sluxbu* 1, *xaba, xena, xivot, xivljenje* 4⁹.

Jasno je da ima još puno grafijskih problema u tekstu, npr. odnos fonema /i/ i /j/, sporadično u za /v/ u sekvencama /va/ i /av/ (*dua* 6, *huala* 76; *praude* 48, *opraudasc* 60, *csaulih* 63), *qu* i *qv* za sekvencu /kv/ u pojedinačnim leksemima (*carqua* 18 ali i *cirkva* 92, *neosquarnyena* 29, *neofqvernyena* 87, *neofquernieni* 90), ali oni nisu bitni za ovaj rad.

Pravopisna rješenja u *Knixici duhovnoj* uklapaju se u pravopisno stanje u 18. stoljeću, što znači da prevladava fonološko načelo, ali s vrlo jakim težnjama k morfološkom, koje će težnje bivati sve jače prema kraju stoljeća. Primjeri nisu usustavljeni, nego se nabrajaju samo po redosljedu pojavljivanja, bez obzira na to jesu li pojave zabilježene na granici prefiksa i osnove, osnove i sufiksa ili osnove i nastavka: *izplate* 8, *odpuscsamo, otcese* 9, *redki* 10, *sardcem* 13, *xenitba* 16, *odhraniti* 21, *xalofstnih, bogolyubstva* 23, *sladka, otcu* 28, *bilokofstni, kripofstni* 30, *obhodi* 41, *izhodi, odkupitely* 54, *oproscsenje* 57, *odtvoritiscesc* 61, *iscsesc* 64, *razpete* 65, *csafstnoga* 66, *odkup, odhoda* 75, *raztanesc* 77, *muxko* 84, *sudca* 79, *bolefstnika* 85 (uz *ocih* 1, *ishajaju* 7,

⁹ Našao se jedan primjer sa *s* za /ž/, što može biti tiskarska greška (u tekstu ih je puno), a može biti i ostatak iz nekoga izvora, jer je tako u sjevernoj grafiji, a i u dosta pisaca koji se služe južnom grafijom.

muscka 21, *sveca* 25, *kachie*¹⁰ 48, *tescko* 35, *sarca* 63, *promisclyenjem* 62, *drusctvu* 67, *oprosctenye* 84, *ocse* 90). Ima i slučajeve kontaminacije tih dvaju principa, npr. *proscctjenja* 1, *xedgyu* 37, *odkritchiu*, *millofsardgye* 40, *bratchi* 59.

I ostala su pravopisna pravila u skladu s onovremenim običajima, pa tako udvojeni samoglasnici označuju duljinu sloga, kao i slovo *h* na kraju sloga, udvojeni suglasnici kračinu prethodnoga sloga, naglasne skupine pišu se zajedno, ali sve to vrlo nedosljedno.

Ova grafijska raščlamba pokazuje elemente svih naših grafijskih tipova, južnoga, kajkavskoga i slavonskoga, ali s najviše potvrda za ono što se oblikuje kao norma u Slavoniji, dakle u štokavskome standardu. Slične su zakonitosti i u jeziku toga djela. Iako je to katekizam za čakavsko područje, pisan je štokavskom ikavicom, s dosta pojedinačnih potvrda čakavskih i kajkavskih. Isto miješanje javlja se i na leksičkoj razini, i čini se da je nekada bilo puno manje predrasuda glede međudijalektnoga miješanja nego u našem stoljeću. Vidimo da je tradicija koju su započeli hrvatski glagoljaši, a odnjegovao ozaljski krug, osobito I. Belostenec, živa i u drugoj polovici 18. stoljeća. Ali o tim pojavama u *Knjžici duhovnoj* u jednom drugom radu.

Literatura

- Bratulić, Josip. 1983. Hrvatske početnice do narodnoga preporoda. *Pretisak prve hrvatskoglagoljske početnice*. Zagreb. — Pogovor, 13–22.
- Gabrić-Bagarić, Darija. 1982. Divkovićeve *Nauk krstjanski* (mali) prema Kašićevom i Komulićevom *Nauku*. U *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Sarajevo : Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za književnost, 115–130.
- Hoško, Franjo Emanuel. 1985. *Negdašnji hrvatski katekizmi*. Zagreb : Salezijanski provincijalat. (Biblioteka Orijentacije)
- Jembrih, Alojz. 1988. Kratka azbukvica iz 1696. godine. Prilog povijesti hrvatskih početnica. *Književni jezik* 17:4, 199–213.
- . 1994. *Juraj Damšić i njegov »Nauk kršćanski« (1774.)*. Željezno : Znanstveni institut Gradišćanskih Hrvatov.
- Maretić, Tomo. 1889. *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. IX)
- Matić, Tomo. 1945. *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. (Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XLI)

¹⁰ Tj. *kad će*.

CATECHISM KNIŽICA DUHOVNA (1768) : NOTES ON ORTHOGRAPHY

Summary

Knižica duhovna of 1768 is an as yet unknown catechism published in Trnava (Tyrnau) for the area of Senj and Modruš. Although it is intended for the area in which Čakavian is spoken it is written mainly in Štokavian Ikavian. Orthographic analysis shows elements of all types of Croatian historical orthography but most confirmations belong to the so called Slavonic orthography.